

RITUAL SMRTI NA FOTOGRAFIJAMA

Maja Đurić Dorđević

Photographs of people on their deathbed were popular during the nineteenth century. As many other photographers, Nadar and Millets advertised themselves and offered visits to homes for photographing posthumous portraits. The odd custom of taking pictures of people on deathbed and funerals was quite present in Montenegro. It was particularly important to photograph funerals. Pondering on death imposes questions on the flow of time, ephemerality of life which is related to the analysis of photography as a medium which in different ways has disturbed the perception of time in continuity.

Termini ritual i obred se u savremenoj domaćoj etnologiji i antropologiji upotrebljavaju s izvjesnim značenjskim razlikama. Termin *obred* uglavnom se dovodi u vezu s religijskom sferom, dok *ritual* ima širi značenjski sadržaj, pa shodno tome i primjenjivost. On može imati, u većoj ili manjoj mjeri, izražen religijski karakter, ali može biti i sekularne prirode.

Velika su teorijska mimoilaženja u određenju onoga što je *diferentia specifica* rituala, jer on pojmovno obuhvata široki raspon pojava – od shematizovanoga ponašanja životinja i neurotičara, magijsko–religijskih obreda primitivnih zajednica, ceremonija antičkih civilizacija, crkvenih liturgija, političkih para-

da, inicijacija u tajna društva, pa do različitih proslava širom svijeta.¹ Edmund Lič piše da „čak i među specijalistima za ovu oblast postoji najveće moguće neslaganje oko toga kako koristiti riječ i ritual i kako razumjeti samo izvođenje rituala“.² Uporedo s terminom ritual³ koriste se pojmovi obred, ceremonija, svetkovina i dr. kao sinonimi, ili se pak ukazuje na razlike u nijansama njihovih značenja, što zavisi od predmeta proučavanja, kao i od teorijskoga polazišta autora.⁴

¹ Dorđević, Jelena, Ritual, u: *Enciklopedija političke kulture*, Beograd: Savremena administracija, 1993, str. 1018.

² Navedeno prema : Stiven Ljuks, *Politički ritual i društvena integracija*, Kultura 73/74/75, Beograd, 1986, str. 141.

³ Bez obzira na kompleksnost i neodređenost pojma, ritual je primarni predmet proučavanja antropologije u čitavoj njenoj istoriji, jer on, svojim specifičnim sadržajem i oblikom, pruža obilje informacija o društvu i kulturi. Iako je sam pojam višeznačan, a takvi su, analogno tome, i pristupi proučavanju, kao njegove određujuće karakteristike, u antropološkom diskursu, izdvajaju se: simbolični karakter, standardizovanost, stilizovanost i repetitivnost. Svaku ritualnu aktivnost čini mnoštvo komponenti, koje se ulivaju jedna u drugu, obrazujući jedinstvenu poruku i doživljaj. U najopštijem, određuju je prostorna, vremenska, vizuelna i verbalna dimenzija, ali mogu biti relevantni i svi pokreti, dodiri, mirisi. U Leach, Edmund, *Kultura i komunikacija*, Beograd: Prosveta, 1983, str. 64.

⁴ Rad Povrzanović, Maje, *Pojmovi običaj, navika, obred/ritual, ceremonija, slavlje, svečanost i praznik u jugoslovenskim i inozemnim rječnicima enciklopedijama i leksikonima*, Narodna umjetnost 24, Zagreb 1987, str. 39-81. donosi i pregled određenja navedenih pojmova. Mnoštvo definicija stavlja akcenat na različite aspekte rituala, što jasno ilustruje teorijsko-metodološku nepreciznost pojma. Zanimljivo promišljanje (nemogućnosti pojmovnog određenja rituala nude radovi. Douglas, Mary, *Udaljavanje od rituala*, Gradina 10, Niš 1986, str. 109-125; Goody, Jack, *Protiv „rituala: ležerno povezane misli o ležerno definisanoj temi*, Gradina 10, Niš 1986.

Proglasenjem knjaževine i potrebom što brže emancipacije Crne Gore u svakom pogledu insistiralo se na iskorjenjivanju raznih primitivnih obreda, navika i zastarjelih običaja. Inicijativom i strogošću u primjeni naredbi knjaza Danila na Petrovdan 1859. godine, šečenje glava je okarakterisano kao kukavičluk, a zarobljavanje neprijatelja kao vrlina. Strogo je zabranjeno grebanje lica za umrlim, održavanje običaja takozvanih mrtvačkih trpeza i vjerivanje dece.⁵ Progresivan značaj te dvije naredbe ne treba mnogo dokazivati. Visoki troškovi sahrane vrlo teško su pogađali veliki broj siromašnih porodica, pored ostalih negativnih posljedica koje je taj običaj imao.

Brigadir Stevo Jovičević na samrti,
Cetinje, početak 20. vijeka,
vlasništvo Stevice Jovičevića

Stoga nije slučajno da su fotografije ljudi na samrtničkoj postelji bile tako popularne tokom 19. vijeka. Kao i mnogi drugi fotografi, Nadar i Mijet (Nadar i Millets) reklamirali su se i nudili posete kućama za snimanje posthumnih portreta.⁶

⁵ Vuksan, Dušan, *Knjaz Danilo, treća godina vlade (1854)*, Zapisi XVI, Titograd, 1936, str. 267.

⁶ Mnogi poznati ljudi 19. vijeka uključujući Viktora Igoa (Victor Hugo), Napoleona III, Maksimilijana, fotografisani su i nakon smrti. Kompletna nepokretnost modela je bila osigurana velikim brojem pomagala, uključujući i

Neobičnost fotografisanja ljudi na samrtničkoj postelji i samih sahrana bila je prisutna i u Crnoj Gori, a sedamdesetih godina 20. vijeka se nastavila. Naročito su se sahrane smatrale važnim za fotografisanje, i bile su tretirane kao i svadbe. Možda su za „profesionalce“ porudžbine bile jednake bez obzira na motiv. Atelje *Lovćen* očigledno je išao i u kućne posete po pozivu. Fotografija brigadira Steva Jovičevića prikazuje portret čovjeka u fotelji, na samrti.⁷ Bliskost smrti je očigledna i neprijatna.

Sahrane su obavezno prikazivale mrtvacu u kovčegu, koji se za tu priliku malo nagne, kako bi se mogao ovjekovječiti posmrtni portret, i panoramski snimak povorke na kojoj se može videti brojnost ljudi, kojom se vjerovatno mjerilo poštovanje čovjeka.

Običaj je bio je da se Crnogorke udaju i sahranjuju u istoj nošnji.⁸ Opsjednutost izgledom tokom bitnog i javnog događaja kakav je bila i sahrana, dugo se zadržala u Crnoj Gori.

Edit Meri Darom u svom putopisu razmatra i izgled groblja i običaje sahrana. O doživljajima iz Podgorice piše:

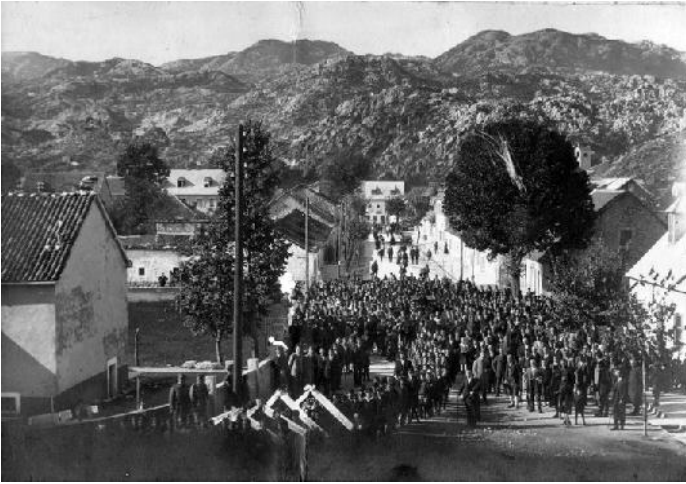
„Sve što je hrišćansko nalazi se na jednoj strani Ribnice, a sve što je muslimansko, na drugoj. Tursko groblje leži iza starog grada, zapušteno i tužno kao većina njihovih. Mjesto gdje se sahranjuju hrišćani je na crnogorskoj strani grada. Mrtve unose u grob u otvorenom kovčegu, i sasvim se vidi voštano lice mrtvacu...“⁹

držač za glavu, koji su komičari često ismijavali. Kao rezultat, portreti su ličili na posmrtno maske. U Frizot, Michael, *A New History of Photography*, Cologne: Konemann, 1994, str. 103.

⁷ Fotografiju sam dobila od njegova potomka Stevice Jovičevića.

⁸ Tako su u nepovrat izgubljeni predivni primjerci nošnji.

⁹ „Poklopac se nosi iza kovčega u sprovodu. Rekli su mi da je ovaj čudan običaj nastao zbog toga što su korištene lažne sahrane kao sredstvo krijumčarenja oružja, kada su balkanske zemlje pale pod tursku vlast. Ali ja sumnjam u tu priču. Jer ovaj običaj je preovlađivao i u Italiji, i vjerujem da još uvijek preovlađuje u Španiji. On je, najvjerovatnije, stariji od Turaka, tradicija koja

Sahrana na Cetinju, Atelje Pavla Đonovića, Kolekcija IFCG

datira od vremena kad je spaljivanje, a ne sahranjivanje bilo uobičajen način oslobađanja od mrtvih, i tijelo bilo nošeno na lijesu do lomače. Otvoreni kovčeg, pogrebne pjesme i pomeni, koje mnogi Južni Sloveni drže godišnje na groblju, kandila i tamjan koji se pale na groblju, i upaljene svijeće koje se nose na sprovodu, zajedno dočaravaju, sa izuzetnom vjernošću, obrede i običaje Rimljana. A koliko bi oni mogli biti i stariji, mi to ne znamo“ U: Daram, Edit Meri, *Kroz srpske zemlje*, Beograd: Srpska Evropa, 1995. god. str. 26.

Fotograf Pavle Đonović snimio je sahrane ispred Vlačke crkve na Cetinju

Fotograf Pavle Đonović, kao i mnogi drugi fotografi, snima sahranu ispred Vlačke crkve na Cetinju, s iskrivljenim kovčegom, kako bi se vidio mrtvac sahranjen u nošnji.

Bart smatra kako je smrt eidos fotografije, te se pita: „Nije li istorija ono vrijeme kad se još nismo rodili?“, sugerišući pri tom prisustvo smrti na fotografiji.¹⁰ Slično razmišlja i Eduardo

¹⁰ Barthes, Roland, *Svijetla komora: bilješka o fotografiji*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2003. godina, str. 83.

Kadava, i ističe kako je fotografija uvijek na neki način dodir-nuta smrću, što prema njegovu mišljenju znači da ona nudi jedan pogled na istoriju kojoj više ne pripadamo.¹¹

Nošnje i pojedini djelovi imali su značaja i u vrijeme posmrtnih ceremonija i žalosti, ne samo kao dio posmrtnih običaja, već i praznovjerja.¹² Tako, na primjer, Medaković zapisuje sljedeće: „Za cijelu godinu oni korotuju mrtvoga. Muški omaste crnom mašću kapicu i pas i kružat, neki pak izvrnu kapicu, a žene omaste crnim maramama i opregljaču.“¹³

Nepoznati autor, fotografije na nadgrobnoj ploči,
1911.Oraovac, Boka Kotorska, fotografisala Maja Đurić

¹¹ Cadava, Eduardo, *Reči svetlosti: teze o fotografiji istorije*. Beograd: Beogradski krug, 2002. godina.

¹² Mrvaljević, Zorica, *Crnogorska narodna nošnja*, Podgorica: JU Muzeji i galerije Podgorice, 2006, str. 76.

¹³ Medaković, V. M. G, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad: Srpska književna zdruga, 1860. god, str. 56.

Inače, postoje mnogobrojni podaci o načinima žaljenja i običajima šireg značaja. Običaji su značajan dio našeg kulturnog nasljeđa. Naslijeđivani su i prenošeni s generacije na generaciju, i bili su neophodni pratioci ljudi i njihovog ponašanja.

Prema mišljenju Suzan Zontag, sve fotografije ljudi su *memento mori*, jer snimiti fotografiju znači učestvovati u smrtnosti, povredljivosti, promjenljivosti neke druge osobe ili stvari. Fotografija zamrzava određeni trenutak u vremenu, te svjedoči o njegovom toku i o prolaznosti života.¹⁴

Promišljanje smrti nameće pitanja o toku vremena, prolaznosti života, što je u vezi s promišljanjem fotografije kao medija koji na razne načine uzurpira percepciju vremena u kontinuitetu.

¹⁴ Sontag, Susan. *Eseji o fotografiji*. Beograd: Radionica SIC, 1982. godina, str. 20.